

CSÚRÖS ANDRÁS

A megújuló püspök¹

Ravasz László igazi magyarként anekdotákban mívelte a humort. Így a róla szóló előadást én is egy anekdotával kezdem. 1956 decemberében Horváth János ÁEH elnök a következőt mondta a püspöknek: „Hogyan mert püspök úr most, amikor a magyar állam a törvényesség jelszavát akarja érvényesíteni, csak úgy, minden választás nélkül visszaülni a püspöki székbe? A válasz: „Vannak esetek, rendkívüli körülmények, amikor valaki választás nélkül is élre kerül, hogy mást ne mondjak: Kádár János.”² Jól mutatja, milyen helyzetben volt Ravasz László 1956-ban.³ Előadásomban arra keresem a választ, hogy Ravasz László hogyan képzelte el '56-ban és utána az egészséges magyar társadalmat? Milyen jövőt vízionált egy győztes forradalom esetén?

Ravasz László 1956-ban

Ravasz Lászlót a forradalom Leányfalun, már nyugdíjasként találta. A püspök viszont ekkor is a diktatúra által szabott korlátok között, igen tevékeny életet élt. Alkotott, pontos beosztása volt az otthoni teendőkre nézve, és folyamatos, széleskörű kapcsolatot tartott fent nemcsak egykori szolgatársaival, közéleti szereplőkkel, hanem a fiatalabb nemzedékekkel is. Ravasz László leányfalui éveiről a születésének 125. évfordulóján megjelent konferenciakötetben bővebben szól Szacs vay Éva és Kósa László.⁴ Már a forradalom kitörésekor folyamatosan értesült az eseményekről, végül kalandos módon pár fiatal lelkipásztor (Békési Panyik Andor, Nagy Gyula, Pásztor János) ment ki hozzá október 31-én, és kérték meg, hogy „vegye kézbe az egyház irányítását”.⁵ November 1-én megalakult az Országos Intézőbizottság, és aznap a püspök rádiószózatot intézett a magyar néphez. Sokat elárul Ravasz forradalom alatti helyzetéről és látásáról, hogy kik vették őt körbe. Világos teológiai látású, fiatal lelkipásztorok, többek között Békési Panyik Andor, Pánczél Tivadar, Joó Sándor, Gyökössy Endre, Pap Béla, és természetesen Pap László.

A közvéleményt és az egyházi hangulatot jól jellemzi Gombos Gyula írásában: „A magyarság önmagához való igényét még soha így meg nem tiporták. De ezzel sem tudták megölni. Az 1956-os forradalomban és szabadságharcban tűnt ki, hogy mennyire nem; hogy mennyire él, s nemesebben, mint valaha. Megcsalt, megalázott, meggyötört emberek sokasága, az egész elnyomott társadalom lázadt föl s egyik napról a másikra, mint új magyar nemzet kezdett el beszélni és tenni.”⁶

Ravasz rádióban elhangzott beszéde a korszak számára is feltűnést keltett. A beszédet Pap László

¹ A tanulmány azonos címen jelent meg: *Theológiai Szemle* 64, 2021/4, 223–226.

² SZÉNÁSI Sándor: Utószó, in: Ravasz László: *Krisztussal a viharban. Igebírdetések*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2006, 165.

³ KISS Réka: 1956 és a református egyház, *Confessio* 40, 2016/3, <http://confessio.reformatus.hu/v/1956-es-a-reformatus-egyhazi/> (Letöltés ideje: 2021, szeptember 30.)

⁴ SZACSVAY Éva: A leányfalui évek – életvitel, család, in: Kósa László (szerk.): *Emlékezés Ravasz László születésének 125. évfordulóján*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2008, 111–135. és Kósa László: A leányfalui évek: „ki most Gutenberg előtti időben él”, in: Kósa: *Emlékezés*, 136–159.

⁵ CSÚRÖS András Jakab: Dr. Békési (Panyik) Andor útja a Megújulási Mozgalomig (1948–1956), in: Horváth Erzsébet–Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tisztelgőkötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2012, 261–269.

⁶ GOMBOS Gyula: *Szűk esztendő. A magyar kálvinizmus válsága*. Washington D. C. (USA), Occidental Press, 1960, 63.

ló helyzetismertetése előzte meg, amiben elmondta, milyen egyházi vezetők mondtak le a forradalom alatt.⁷ Sokan már ekkor összehasonlították a püspök beszédét Mindszentyével.⁸ Míg Mindszenty beszédében a stabilitást jelenítette meg,⁹ addig Ravasz László a szociális közösséget. Ravasz 1956-os meglátásai és gondolatai a nagyközönség számára teljesen újszerűen hatottak. A korábbi Ravasz Lászlóhoz képest egy újszerű gondolatokkal megjelenő, idős püspököt kapott a közvélemény, aki rendkívül rokonszenves volt a korabeli felfogásnak. Ravasz ezzel nem megfelelt csupán a hangulatnak, hanem egy letisztult evangéliumi szemléletet tükrözött, mint megújult püspök.

Előadásomban nem forráselemzést szeretnék végezni, ezért Ravasz rádiószózatából három szót kiemelve elemzem az '56-os és azt követő megnyilvánulásait, gondolatait. 1956. november 1-én arra kéri a rádióban a presbitereket, mint az egyetlen demokratikusan megválasztott tisztségviselőket, hogy három fogalom köré szervezzék a társadalmat: 1. Nemzeti egység 2. Társadalmi igazságosság 3. Testvéri szeretet.

Ravasz Lászlónak nem az egyházzal kapcsolatos meglátásait, inkább társadalmi-nemzeti gondolatait szeretném elemezni. Konkrét társadalmi-közéleti programot ebben az időben nem írt, sőt, a forradalom is számára az evangélizálás eszköze volt, amin keresztül megtérésre hívta népét. Mégis, ha megnézzük Ravasz László megnyilatkozásait, akkor kitűnik, hogy ez a három kifejezés adta a programját.

1. Nemzeti egység

Mit értett Ravasz a „nemzeti egységen”? Míg 1920-ban valószínűleg a nemzeti egység megteremtésén inkább értette a revíziót, azaz a történelmi igazságot, addig '56-ban már a társadalmi igazságot. 1932-ben jelent meg egy előadása a „nemzeti egység lelke” címmel, amiben, még jóval '56 előtt írja, hogy mikképpen alakulhat ki a nemzeti egység. Szerinte előfordulhat olyan helyzet, mikor a nemzetet „egy hatalmas érzelm megragadja, egységbe fűzi, és viszi magával.”¹⁰ Itt írja, hogy „a nemzet lelki egysége a nemzet öntudatának az egysége és világossága.”¹¹ Ezt a gondolatot Ravasz egy morális állapotra érti, nem pedig egy pillanatnyi szenvedélyre. Ravasz a nemzeti egység ellenpólusát a nemzetiségi, a gazdasági-szociális, felekezeti ellentétben, és a nők és férfiak közti ellentétekben látja.¹² 1956-ban ezek közül leginkább a gazdasági-szociális ellentét maradt meg, így a nemzeti egység kimunkálása számára teljesen összeforrt a társadalmi igazságosság kérdésével. A nemzeti egységet féltette a túlzott pártoskodástól és az ideológiáktól is. Ahogy fogalmaz: „Ne féljünk sem a jobb, sem a bal oldaltól, a mi helyünk Jézus mellett van.”¹³

Ravasz László a hitoktatás, a tulajdonjogi kérdésekről csak a Megújulási Mozgalom programjában

⁷ A szöveget közli: Dr. Pap László helyzetismertetése a rádióban, in: Ladányi Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956-1957-es esztendőben történetekhez*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2006, 194-195.

⁸ „kiemelik a november 1-jén elhangzott rádiónyilatkozat helyességét, szemben Mindszenty elítélendő megnyilatkozásával.” Budapest-Pesthidegkúti Presbitérium. Kiss Réka (szerk.): *Kelt, mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből (1956-1957)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007, 73.

⁹ „Igen gyakori mostanában annak a hangsúlyozása, hogy a nyilatkozó a múlttal szakítva őszintén beszél. Én ezt így nem mondhatom: nem kell szakítanom múltammal. Isten irgalmából ugyanaz vagyok, mint aki voltam bebörtönzésem előtt. Ugyanazzal a testi és szellemi épséggel állok meggyőződés mellett, mint nyolc éve, bár a fogság megviselt.” Mindszenty Rádióbeszéde. <http://mek.niif.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/mindsts.htm> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 28.)

¹⁰ RAVASZ László: *A nemzeti egység lelke*, Szeged, Prometheus Nyomda, 1932, 8.

¹¹ Uo. 9.

¹² Uo. 9-13.

¹³ RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 384.

értekeznek, de a forradalom szűk időszakában tartózkodik ettől – szemben Mindszentyvel.¹⁴ Ez nem jelenti azt, hogy nem akarta volna rendezni az egyház közjogi és igazságtalan tulajdoni szerkezetét, hiszen a bizalmas megbeszéléseken, és éppúgy az állammal folytatott tárgyalásoknál beszél erről.¹⁵ De ekkor is a „meghagyott iskolák visszaadását” igényelte,¹⁶ azaz az államosítás után „önként” felajánlott intézményeket akarta visszakapni.¹⁷ (Ravasz László teljes vallásszabadságot kér, mikor 1957-ben tárgyalni kezd az állammal.¹⁸)

A nemzeti egység fontos állomása egyházon belül a teljes tisztújítás, amit Ravasz kifejezetten óhajtott és a Megújulási Mozgalomnak is programja volt.¹⁹ Ez előfeltétele volt a megújulásnak, és hitte, az egyház revitalizációja kihat a nemzet megújulására és egységére is.

Ravasz elképzelése – ahogy maga a Megújulási Mozgalom is – nagyban támaszkodott a lokális szervezetekre, például a presbitériumokra. Ebből is látszik, hogy Ravasz a szubszidiaritás elvén állva az egységet a kisebb közösségektől kiindulva képzelte el.

Összegezve Ravasz László nemzeti egység alatt az óvatos át- és elrendezést, és a lelki és szervezeti, alulról felfelé épülő nagy közösség megújulását értette.

2. Társadalmi igazságosság

Ravasz László „következetesen használta a szociális forradalom kifejezést”.²⁰ Használta a forradalomban rövid időre felsejlett állapotra a „szociális Magyarország” fogalmat is, ami nyilvánvalóan ellentéte a szocialista Magyarországnak. Számára a szociális Magyarország nem hatalomra és kizsákmányolásra, hanem igazságosságra és testvéri szeretetre épül.²¹

Ravasz szerint vannak erősebbek és gyengébbek – tehát nem egyenlőnek születünk – de Isten a gyengébbet rábízta az erősre. Ezáltal Isten „módot adott a felelősségvállalásra és a ragaszkodásra; a segítségre és a hálára; a szolgálatra és a szeretetre...”²² Ezzel a gondolattal a felelősségvállalást, a szolidaritást emeli ki, mint ami egy jó társadalomnak az alapja tud-tudna lenni. Hiszen Isten a gyengék pártfogója, ahogy fogalmaz egyik, 1957-ben elmondott igehirdetésében: „A bűn miatt felborult egyensúlyú

¹⁴ „A keresztény hitoktatás szabadságának azonnali rendezését, a katolikus Egyház intézményeinek és társulatainak, köztük sajtójának visszaadását joggal elvárjuk.” Mindszenty Rádióbeszéde <http://mek.niif.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/mindsts.htm> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 28.)

¹⁵ Majd ezeket követte volna a Lónyay, a Baár-Madas és a Bethesda is. Kiss: *Kelt, mint fent*, 432.

¹⁶ Az állam és egyház között folyó 1957. évi tárgyalás alapjának készítette: Ravasz László. Kiss: *Kelt, mint fent*, 479.

¹⁷ A Magyar Református Egyház útja. A Református Megújulási Mozgalom Programja. Ladányi: *Adalékok*, 302.

¹⁸ Az állam és egyház között folyó 1957. évi tárgyalás alapjának készítette: Kiss: *Kelt, mint fent*, 479–480.

Ebben találkozunk Bibó István elképzeléseivel is, aki 1956. novemberében írta a következőket: „A szabadságjogok között különös nyomatékkal nyer biztosítékot a teljes vallásszabadság; az állam az egyházak életébe semmi vonatkozásban bele nem avatkozik; az egyházak helyzetét az egyház és az állam elválasztásának elve alapján kell szabályozni; az állam az egyházak közérdekű tevékenységét, beleértve az iskoláztatási tevékenységet is, tiszteletben tartja, és megállapodás szerint segítyezi.” Bibó István: Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. 1956. november 6. <https://www.osaarchivum.org/digitalarchive/hedervary/14-43-17-30.pdf> (Letöltés ideje: 2021. október 13.)

¹⁹ Feljegyzés az Országos Intézőbizottság 1956. november 30-i üléséről. Kiss: *Kelt, mint fent*, 426–429.

²⁰ TÓTH-MATOLCSI László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófiatudományi Doktori Iskola (doktori értekezés), Budapest, é. n., 191. <http://doktori.btk.elte.hu/phil/tothmatolcsilaszló/diss.pdf> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 28.)

²¹ „Amott ez a szerkezet: hatalom, parancsolás, uralkodás; itt: szeretet, engedelmesség, szolgálat. Én vagyok a központ, én vagyok a cél, én téged felüllek; te vagy a központ és a cél, s én meghalok, hogy te élj.” Ravasz László: A lábmosás, in: Róna Judit (szerk.): *„Te csak Hang vagy...” Ravasz László kézírásos prédikációi (1949–1963)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület–Pócsmegyer-Leányfalui Református Egyházközség, 2007, 81.

²² Ravasz László: Hogyan védi Isten a gyengét? Kálvin tére, 1957. március 10. in: Ravasz: *Krisztussal*, 132.

világban, ahol az erős felemészti a gyengét, Isten határozottan a gyenge mellé állt.”²³ Nem ezt hirdette a kommunizmus, hogy a gyengék mellé áll? Mondhatjuk, inkább azt hirdette, hogy aki eddig gyenge volt, erőssé lesz, aki eddig erős volt, azt legyengíti – ezzel a rendszer önmaga karikatúrája is egyben. Ravasz szerint a kizsákmányolás nem a rendszer hibája volt, hanem a kommunizmus velejárója, hiszen abban az emberi lelket zsákmányolják ki. Ravasz számára a gyengék felkarolása nem az állam dolga csupán, mint mondjuk a kádári Magyarországon gondolták, hanem az egész társadalomé, mint közösség.

A társadalmi igazságosság kapcsán egy fontos kérdés volt 1956-ban az elszámoltatás kérdése.²⁴ Ahogy Mindszenty, úgy Ravasz is óva intett mindenkit a népítélettől, de közben nem bagatellizálta a sztálinista rendszer kiszolgálóinak bűneit. „Mi diktatúrával szemben diktatúrát nem akarunk állítani.”²⁵ – mondta a Megújulási Mozgalom egyik összejövetelén, de hozzátette: „Akik a diktatúrát tényleg gyakorolták, azokkal szemben nincs megalkuvás.”²⁶

Összefoglalva, Ravasz László a társadalmi igazságosság megvalósítását a szolidaritás és az egymásért való felelősségvállalás útján kívánta elérni, amiben viszont nincs helye a diktatúra embereinek.

3. Testvéri szeretet

„Áraszd reá bűnös gyermekeidre örök szeretetedet, s indíts fel minket egymás iránti szeretetre.”²⁷

Ravasz 1956. november 21-én tartott előadásában az igehirdetések kapcsán javasolta, hogy legyen szó arról, hogy „az istenkép világértelme, az emberi személyiség méltósága, páratlansága és eredetisége kezd feledésbe menni és a gépmember, vagy haszonállat képe foglalja el a lelkeket.”²⁸

Az elgépiesedés a püspök visszatérő gondolata, hiszen mégiscsak egy olyan ideológia zsarnoksága alatt élt, ami az embert pusztán termelési eszköznek tekintette. A kommunizmus ugyanis az egész társadalmat és a benne lévő embereket tette pusztá termelési eszközzé.²⁹

A testvéri szeretet kapcsán emelt szót a rádiószózatában az anarchia ellen is.³⁰ A rádiószózatból nagyon egyértelműen kiderül, hogy a püspök a demokráciát tartja egyedül kívánatos államformának. A demokrácia kapcsán Ravasz László számára egy olyan ideális egyház-állam kapcsolat bontakozott ki, amelyben az egyház a híveiből él és nem kap államsegélyt, cserébe az állam nem szól bele az egyház belügyeibe. Az államtól kapott juttatásban kivételt képez az oktatási-szociális feladatátvállalás kérdése. Az állam az egyházzal kapcsolatos viszonyáról dönthet, de a vezetőségéről nem.³¹

²³ Uo. 133.

²⁴ „A bukott rendszer örököseinek eddigi visszatekintő leleplezései feltárták, hogy a törvényes felelősségre vonásoknak minden vonalon, és pedig független és pártatlan bíróság útján kell bekövetkezniök. Magánbosszúkat el kell kerülni, ki kell küszöbölni. A bukott rendszer részesei és örökösei külön felelősséget viselnek saját tevékenységükért, mulasztásért, késedelemért vagy helytelen intézkedésért.” Mindszenty Rádióbeszéde <http://mek.niif.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/mindsts.htm> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 28.)

²⁵ Kiss: *Kelt, mint fent*, 446.

²⁶ Uo. 447.

²⁷ Ravasz László: Három út. Kálvin tér, 1956. november 25., in: Ravasz: *Krisztussal*, 37.

²⁸ Ravasz: *Emlékezéseim*, 383.

²⁹ De 1956-ban a gépiesített ember fellázadt. Ahogy Ravasz fogalmaz 1956. november 4-re írt prédikációjában: „Egy, vagy pedig néhány emberé volt a föld, a gép, az ember testi és lelki ereje. Övék 10 hosszú esztendő millió alkalma. Senki sem szólhatott, senki sem kritizálhatott. Övék volt az ifjúság, mert ők taníthatták. És egyszerre ellenük fordul a nép, a munkásság, a gép. A gyár, a föld, az ifjúság, a nemzet lelke, mikor azt hitték: mindent megnyertek, íme mindent elveszítettek.” Ravasz László: A magyar csoda., in: Ravasz: *Krisztussal*, 6.

³⁰ „A forradalomnak nemcsak a reakció az ellentéte, hanem az anarchia is.” Ravasz László rádiószózata, in: Ladányi: *Adalékok*, 194.

³¹ Feljegyzés az Országos Intézőbizottság 1956. november 30-i üléséről. Kiss: *Kelt, mint fent*, 423–425.

A testvéri szeretet feltétele a kölcsönös bizalom, aminek meg kell lennie az állam, egyház között, de léteznie kell magyar és magyar között is. Sőt, Ravasz számára a testvéri szeretet iránya nemcsak ember és ember között történik, hanem ember és közösség, nemzet között is.³² A szeretet másik iránya pedig embertől Isten felé tart. A társadalom szeretet-központú megújulását Ravasz csakis Jézus Krisztus által gondolta.

Összefoglalva Ravasz László a testvéri szeretetet egy forradalmi, de leginkább evangéliumi, Krisztus-központú megújulással gondolta elérhetőnek.

Bibó István szerint: „ennek a forradalomnak volt valamiféle közszelleme, amelyik úgy irányította az embereket, hogy azok észre sem vették.”³³ Ravasz László nem tett egyebet, mint a gondolkodásmódjával alakította és megfelelően illeszkedett is ehhez a közszellemhez, mely miatt népszerűsége és elfogadottsága sosem látott magasságokba tört.

A forradalom leverése után is bízuk a boldogabb jövőben.³⁴ Ahogy Szacs vay Éva írja: „1956 tapasztalata ellenére bízott abban, hogy nem maradhatnak fenn örökké a kelet-európai ateista diktatúrák.”³⁵ Ez nem az adott kor optimizmusa, vagy Ravasz naivitása, hanem a Történelem Ura felé való bizalom. Vályi-Nagy Ervin szavaival ez a reménység ellenére való remény.³⁶

Előadás végére

Végül egy fontos kérdésre nem tértem ki, hiszen a végére tartogattam. Honnan származtak Ravasznak az előbb ismertetett gondolatai? Ha a három pillért megfigyeljük és ahogy alaposan kibontottuk, feltűnhet, hogy XI. Pius pápa Quadragesimo anno, 1931-ben kiadott enciklikájában szerepel a társadalmi-szociális igazságosság és társadalmi szeretet kifejezés is. A *Rerum novarum*³⁷ még igazságosságról és emberieségről beszél, de XI. Pius pápa meghaladja ezt a gondolatot, mely a következő idézetből ki is derül: „Valami magasabb rendű és nemesebb erőt kellene tehát találni, amely ezt a hatalmat szilárdan és tisztán érvényesítve kormányozná: ez pedig nem más, mint a társadalmi igazságosság és a társadalmi szeretet. Fontos, sőt maximálisan szükségszerű tehát, hogy a népek és az egész társadalmi élet intézményeit az igazságosság hassa át, mégpedig úgy, hogy valóban hatékonyan érvényesüljön bennük, azaz, hogy olyan jogrendet és társadalmi rendet teremtsen, amely a gazdaság egészét is strukturálja. Ennek a rendnek a középpontja a társadalmi szeretet, az államhatalomnak pedig azon kell lennie, hogy ezt a rendet hatékonyan oltalmazza és megtartsa.”³⁸ Az enciklikában bontja ki Pius a szubszidiaritás elméletét is. Ám az enciklika és Ravasz gondolatai között pontosan a sajátos magyar kálvinista

³² „Isten minden néptől azt kívánja, hogy önmaga legyen. Szeresse nyelvét, művészetét, éljen meséiben és dalaiban.”. Ravasz László: Jeremiás földet vesz. Pócsmegyer, 1951. szeptember 9., in: Bárczay Gyula (szerk.): *Ravasz László. Válogatott írások 1945–1965.*, Bern, EPMSZ, 1988, 224.

³³ Tóth-Matolcsi: *Ravasz és Bibó*, 193.

³⁴ „És az Egyház bizonyágtétele, az örök prédikáció hangzik tovább és nő, még ha el is hallgat itt-ott egyik ajak és nem egyforma tisztasággal hirdeti is Jákob minden ivadéka és Izráel minden magzata. A néma és hangos igehirdetés együtt beszél tovább: Meghalt a mi bűneinkért és feltámadott a mi megigazulásunkra.” Ravasz László: *Élet a halálban*, Budapest, Kálvin tér, 1957. április 19. Nagypéntek, in: Ravasz: *Válogatott írások*, 310.

³⁵ Szacs vay: *A leányfalui évek*, 135.

³⁶ „A reménység mindig is azt jelentette számomra: reménység ellenére való remény, de szekuláris értelemben már elvesztettem a reményt.” idézi: SAUTER, Gerhard: Teológiai megfontolások a magyar szabadságharcról és annak hatásairól – ötven év után: töredékes visszaemlékezés 1956 őszére, *Theológiai Szemle* 49, 2006/4, 232.

³⁷ A *Rerum novarum* szövege: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=125> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 30.)

³⁸ https://web.archive.org/web/20100902073658/http://ocipe.hu/_KatSzoc/qa1.htm 2021-09-30

Az enciklikát elemzi: Balogh Margit: Quadragesimo anno, 1931, *História* 13, 1991/5-6, 6-7.

különbség sejlik fel, mégpedig az első alappillér kapcsán: ez pedig a nemzeti egység. Ezt teszi hozzá Ravasz László XI. Pius gondolatmenetéhez, és ettől válik Ravasz László teljesen a mienkké, magyar reformátusoké.

És a legvégére idekíváncozik még egy érdekes cikk, ami hivatalosan nem Ravasz László, hanem Bibó István tollából született. Bár a cím magában elárulja, hogy igazából ez egy kettejük között zajlott izgalmas beszélgetés legépelt változata. Ravasz humora és gondolatvilága tetten érhető Bibó cikkében, melynek címe: „Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra.”³⁹ A cikk nem az 1956 utáni elképzeléseket írja le, hanem egy alternatív történelmi jelent fest meg, amiben a reformáció integrálódott a katolicizmusba. A magyar egyháztörténetben kevés alternatív történelmi mű született, de mai előadásom mentén remélem kirajzolódhatott egy olyan kép, hogy Ravasz László milyen alternatív jövőt képzelt el a magyarságnak és benne református egyházunknak, abban az esetben, amennyiben a forradalom nemcsak szöveget ver a kommunizmus koporsójába, hanem rendesen el is temeti, úgy ahogy jó lett volna.

³⁹ Ifj. BIBÓ István–HUSZÁR Tibor (szerk.): *Bibó István. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Bibó István örökösei kiadása, 1990, 265–282.